

УДК 94(476):342.56

І.Г. Гушчынскі

Перадумовы і спецыфіка рэалізацыі судовай рэформы 1864 г. на тэрыторыі Беларусі

Судовая рэформа 1864 г. па праву лічыцца самай паслядоўнай па сваёй накіраванасці на буржуазную трансфармацыю грамадства з усіх рэформ, якія былі праведзены ў Расійскай імперыі ў 60–70-х гг. XIX ст. Сістэма правасуддзя, у падмурку якой ляжалі судовыя статуты ад 20 лістапада 1864 г. разам з такімі іх прынцыпамі, як усесаслоўнасць, аддзяленне суда ад адміністрацыйнай улады, нязменнасць суддзяў, выбарнасць часткі судовых органаў, галоснасць, вуснасць і спаборнасць, безумоўна, з'яўлялася буйным крокам наперад на шляху мадэрнізацыі краіны, нават нягледзячы на контррэформы, якія адбыліся неўзабаве.

Расійская дарэформенная судовая сістэма, якая была ўведзена на тэрыторыі Беларусі ў выніку адмены дзейнасці тут Статута ВКЛ 1588 г. у 1831 г. (у Віцебскай і Магілёўскай губернях) і 1840 г. (у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях), была надзвычай няўдалай. Ёй былі ўласцівы такія недахопы, як шматлікасць судовых інстанцый без выразна акрэсленых межаў падсуднасці, хабарніцтва, адсутнасць адвакатуры, практыка пакідання ў падазрэнні падсудных, віна якіх не была даказана, але і не абвергнута, што значна абмяжоўвала грамадзянскія правы такіх асоб. Бюракратызм і валакіта прыводзілі да зацягвання вырашэння судовых спраў на доўгія гады, у некаторых выпадках – 20 гадоў і больш [3, с. 108–111]. Гэта тармазіла развіццё эканомікі імперыі, у прыватнасці з-за таго, што архаічнасць і недасканаласць судовай сістэмы фактычна не давала якіхсьці гарантый для функцыянавання крэдытных устаноў і прыватнага крэдыту, а таксама стрымлівала прыцягненне ў краіну замежнага капіталу. Акрамя таго, вялікая ступень за-

лежнасці судовай улады ад адміністрацыйнай, наяўнасць асобных саслоўных судаў (як вынік – разнастайнасць праваздольнасці ў судовай сферы прадстаўнікоў розных саслоўяў) з'яўлялася значнай перашкодай на шляху станаўлення буржуазнага тыпу грамадства. Неадпаведнасць старога суда ўмовам развіцця капіталізму ў краіне стала яшчэ больш відавочнай пасля абвяшчэння ў 1861 г. адмены прыгоннага права. Па словах вядомага дзяржаўнага дзеяча таго часу Д.А. Абаленскага, праблема адсутнасці належнага суда заставалася непераадольнай перашкодай, якая знішчала і рабіла марнымі ўсе спробы ўрада па пераўтварэннях унутранага ўладкавання Расіі, развіццю эканомікі, а пытанне аб адэкватных адносінах сялян да памешчыкаў заставалася

нявырашаным на практыцы да той пары, пакуль суд не атрымае хаця б якую-небудзь слухную арганізацыю [2, с. 49]. У цэлым, недасканаласць дарэформеннай судовай сістэмы вельмі негатыўна адбівалася як на ўзроўні даверу да правасуддзя ў грамадстве, так і ўвогуле на аўтарытэце дзяржаўнай улады, якая павінна гарантаваць правы насельніцтва. Гэта ставіла самадзяржаўе перад неабходнасцю правядзення карэннай судовай рэформы, пачатак рэалізацыі якой дало падпісанне 20 лістапада 1864 г. імператарам Аляксандрам II судовых статутаў (“Учреждение судебных установлений”, “Устав уголовного судопроизводства”, “Устав гражданского судопроизводства”, “Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями”).

Усе адзначаныя вышэй недахопы судаўладкавання і судаводства мелі месца і на беларускіх землях. Аднак расійскі ўрад на распаўсюджанне сюды судовай рэформы першапачаткова не пайшоў. Палітыка самадзяржаўя адносна судовай сферы тэрыторый, далучаных у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, вызначалася ў першую чаргу задачамі інтэграцыі іх у склад імперыі, фактычна адсоўваючы на другі план праблемы непасрэднага ўдасканалення сістэмы правасуддзя краю. Безумоўна, тое, што ўвядзенне судовых статутаў у беларуска-літоўскіх губернях адбылося значна пазней, чым ва ўнутрырасійскіх, перш за ўсё звязана з наступствамі паўстання 1863–1864 гг., пасля якога яны яшчэ пэўны час знаходзіліся на ваенным становішчы. Палітычная эліта імперыі палічыла небяспечным увядзенне ліберальных прынцыпаў судаўладкавання і судаводства (аддзялення суда ад адміністрацыі, галоснасці, спаборнасці, выбарнасці суддзяў, суда прысяжных і г. д.) у рэгіёне, які яшчэ не так даўно быў ахоплены антыўрадавымі ўзброенымі выступленнямі. Акрамя таго, улады небеспаспэчна апасаліся, што на выбарных пасадах міравых суддзяў могуць аказацца палітычна нядобранадзейныя для ўрада прадстаўнікі беларускага дваранства рымска-каталіцкага веравызнання (так званыя “асобы польскай нацыянальнасці”) і яўрэі. Справа ў тым, што маёмасна-адукацыйны цэнз, які быў пакладзены ў аснову выбараў у суды, у паў-

ночна-заходніх губернях прывёў бы да таго, што ў гэтых установах сталі б пановаць дваране-каталікі, а таксама інтэлігенцыя з ліку яўрэйскага насельніцтва. Надзяленне ж правам голаса толькі памешчыкаў “няпольскага” паходжання, як прапаноўвалі рускія землеўладальнікі краю [10, с. 61–62], прывяло б да дыскрымінацыі ў дадзеных адносінах большай часткі вышэйшага саслоўя краю, што магло выклікаць новы ўздым незадавальнення ў яго асяродку. Такім чынам, самадзяржаўе на дадзеным этапе, адмовіўшыся распаўсюджваць судовую рэформу на беларуска-літоўскія губерні, аддало перавагу наданню мясцовым органам улады і кіравання паўнамоцтваў, якія па сваім аб’ёме і змесце былі больш шырокімі, чым паўнамоцтвы аналагічных органаў уласна расійскіх губерняў [11, с. 4], у тым ліку ў кантэксце кантролю над правасуддзем. Нават пасля адмены ваеннага палажэння ў краі працягвалі дзейнічаць некаторыя з выключных законаў, якія давалі магчымасць

адміністрацыі аператыўна, не прыбягаючы да перапіскі з афіцыйным Пецярбургам, распраўляцца з непажаданымі для сябе асобамі [10, с. 80].

Пытанне аб увядзенні судовай рэформы 1864 г. на тэрыторыю так званага Заходняга краю (г. зн. 9-ці губерняў: Ковенскай, Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Падольскай і Валынскай) пачало ўздымацца ва ўрадавых колах з канца 1860-х гг. Да гэтага часу пачуццё небяспекі паўтарэння падзей 1863–1864 гг. у кіраўніцтве краіны было ўжо не такім вострым. Ініцыятыва распаўсюджання судовых статутаў ад 20 лістапада 1864 г. на дадзеную тэрыторыю зыходзіла перш за ўсё ад Міністэрства юстыцыі, якое ставіла задачу ўдасканаліць сістэму судаўладкавання і працэс судаводства. Гэта ідэя атрымала падтрымку і з боку Міністэрства ўнутраных спраў, а таксама мясцовай адміністрацыі Заходняга краю. Апошнія бачылі ў судовай рэформе інструмент пашырэння і ўмацавання сацыяльнай базы ўлады, бо гэта, як меркавалася, з аднаго боку, будзе садзейнічаць прыцягненню сюды рускіх землеўласнікаў [10, с. 84], а з іншага – спрыяць перакананню мясцовага насельніцтва ў перавазе рускага суда над “былым польскім” [1, с. 154]. Нягледзячы на гэта, Аляксандр II і ўрад яшчэ некаторы час вагаліся, бо асцерагаліся магчымых негатыўных наступстваў распаўсюджання сюды такіх прынцыпаў судовых статутаў, як аддзяленне суда ад адміністрацыі, выбарнасць суддзяў і г. д. Пасля доўгіх узгадненняў было вырашана ўводзіць новыя судовыя ўстановы тут паступова: спачатку міравыя суды, затым агульныя (акруговыя суды і судовыя палаты).

30 чэрвеня 1868 г. Міністэрству юстыцыі было загадана скласці праект правілаў увядзення міравых судоў у губернях, дзе не дзейнічалі

земскія ўстановы [8, арк. 1–2]. Неўзабаве, на пачатку 1869 г., убачыў свет адпаведны папярэдні праект [8, арк. 224 адв. – 231]. Падчас абмеркавання дадзенага і наступных праектаў ва ўрадзе адбываліся дыскусіі аб магчымасці выбарнасці міравых суддзяў, памеры маёмаснага цэнзу для іх, кантролі над імі з боку мясцовай адміністрацыі і г. д. Указ аб увядзенні ў 9-ці заходніх губернях міравых судовых устаноў быў падпісаны Аляксандрам II 23 чэрвеня 1871 г. [4]. Гэты заканадаўчы акт прадугледжваў для дадзеных тэрыторый шэраг выключэнняў з судовых статутаў ад 20 лістапада 1864 г. Галоўнае з іх – замена выбарнасці міравых суддзяў прызначэннем іх ад урада, а дакладней – міністрам юстыцыі. Адзначым, ужо на дадзеным этапе з Міністэрства юстыцыі пачала зыходзіць ініцыятыва хутчэйшага пераходу да выбарнага пачатку ў фарміраванні корпуса міравых суддзяў у заходніх губернях, нягледзячы нават на адсутнасць тут земстваў. Міністр юстыцыі К.І. Пален яшчэ 15 чэрвеня 1871 г. прапаноўваў міністру ўнутраных спраў А.Я. Цімашаву прапрацаваць магчымасць іх выбарнасці ў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях, а таксама Паўднёва-Заходнім краі [9, ч. Іа, арк. 1 адв. – 2]. Аднак падтрымкі гэта ідэя не атрымала. Так, 26 кастрычніка 1872 г. Кіеўскі генерал-губернатар А.М. Дандукоў-Корсакаў адзначаў, што выбарныя міравыя суддзі “вельмі часта складаюць не падтрымку, а прадмет новых цяжкасцяў і прыдзірлівых

спрэчак з адміністрацыяй”. Аляксандрам II на гэтым меркаванні была зроблена пазнака: “Цалкам справядліва, як мы бачым з сумных вопытаў” [9, ч. Iа, арк. 45]. Па агульным меркаванні Мінскага, Віцебскага і Магілёўскага губернатараў, выказанага таксама восенню 1872 г., выбарнасць міравых суддзяў не прадстаўлялася яшчэ тут магчымай, бо “асобы польскага паходжання” накіроўвалі б свае намаганні на выбар іх выключна са свайго асяродку. У выпадку жа ўвядзення абмежавання па нацыянальна-рэлігійнай прыкмеце, па іх словах, ні ў адным павеце не знайшлося б дастатковай колькасці кандыдатаў, якія б адказвалі адпаведным патрабаванням. З гэтым быў згодзен і міністр унутраных спраў, які таксама адзначаў, што гэта прывяло б да росту раздражнення і раз’яднання сярод мясцовага насельніцтва [9, ч. Iа, арк. 52], таму лічыў мэтазгодным пачакаць “указанняў практыкі” аб дзейнасці міравых судоў [9, ч. Iа, арк. 39–40]. Аднак і ў далейшым ідэя выбарнасці міравых суддзяў на тэрыторыі Беларусі так і не была рэалізавана.

Міравыя суды пачалі сваю працу ў Беларусі вясной 1872 г. Увядзенне ж акруговых судоў тут адбылося толькі ў канцы 1883 г. Аднак было б няправільным сцвярджаць, што ўрад увесць гэты час быў супраць далейшага пашырэння дзейнасці судовых статутаў ад 20 лістапада

1864 г. на тэрыторыю Заходняга краю. Падрыхтоўка да адкрыцця тут судовых палат і акруговых судоў пачалася адразу пасля ўвядзення ў дадзеных губернях інстытута міравых суддзяў [9, ч. Iа, арк. 1]. Падчас абмеркавання адпаведных праектаў па многіх пытаннях ва ўрадзе разгарэліся вострыя дыскусіі, галоўным чынам паміж, з аднаго боку – Міністэрствам юстыцыі, якое імкнулася да рэалізацыі тут судовай рэформы 1864 г. у як мага больш поўнай форме, а з іншага – Міністэрствам унутраных спраў і падведнай яму мясцовай адміністрацыі заходніх губерняў, якія выступалі за больш абмежаваны характар пераўтварэнняў. Перш за ўсё гэта датычыла магчымасці распаўсюджвання на ўказаныя тэрыторыі інстытута прысяжных засядацеляў, і ў якой форме. Акрамя таго, барацьба разгарнулася вакол выбару месца адкрыцця судовай палаты, што надавала б адпаведнаму губернскаму цэнтру асобую палітычную вагу. Хаця першапачаткова стварэнне асобнай судовай палаты для Паўночна-Заходняга краю (гэта значыць 6-ці губерняў: Ковенскай, Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай) увогуле не прадугледжвалася [9, ч. Iа, арк. 162–162 адв.]. Існавала меркаванне, што гэта “будзе служыць выражэннем ідэі сепаратызму” [7, арк. 4]. У наступным у якасці прэтэндэнтаў на дадзенае права разглядаліся Мінск, Вільна і Смаленск [9, ч. Iб, арк. 165–180; ч. II 38, 52, 77–87].

19 ліпеня 1877 г., нарэшце, убачыў свет указ Аляксандра II “Аб увядзенні судовых статутаў 20 лістапада 1864 г. у поўным іх аб’ёме ў 9-ці заходніх губернях” [5]. У адпаведнасці з ім планавалася, што тэрыторыя Паўночна-Заходняга краю будзе падзелена паміж акругамі дзвюх судовых палат – Віленскай (Віленская, Ковенская, Мінская і Гродзенская губерні) і Смаленскай (Магілёўская і Віцебская губерні) [9, ч. II, арк. 180]. Аднак у самы апошні

момант (у кастрычніку 1883 г.) адкрыццё Смаленскай судовай палаты па эканамічных матывах было адменена, а Віцебскі і Магілёўскі акруговыя суды аднесены да, адпаведна, Санкт-Пецярбургскай і Кіеўскай палат. Паводле згаданага ўказа ад 19 чэрвеня 1877 г. у Заходнім краі значныя асаблівасці мела фарміраванне складу прысяжных засядацеляў. Колькасць яўрэяў не павінна была перавышаць іх долю ў насельніцтве павета. Удзел прадстаўнікоў дадзенай нацыянальнай групы не дапускаўся па справах аб злачынствах супраць веры або звязаных з парушэннем царкоўных правілаў. Старшыня прысяжных засядацеляў павінен быў абірацца з прадстаўнікоў толькі праваслаўнага веравызнання. Аднак падпісанне Аляксандрам II дадзенага ўказа яшчэ не азначала ажыццяўленне яго на практыцы, бо канкрэтныя тэрміны акрэслены не былі. Гэта адбылося толькі 9 лістапада 1882 г. [6], калі часам адкрыцця судовых палат і акруговых судаў у Заходнім краі вызначалася апошняя чвэрць 1883 г.

У цэлым, працэс падрыхтоўкі і правядзення судовай рэформы ад 20 лістапада 1864 г. на тэрыторыі Беларусі суправаджаўся барацьбой ва ўрадавых колах вакол шэрагу пытанняў: увогуле мэтазгоднасці і тэрмінаў увядзення судовых статутаў у дадзеным рэгіёне, выбарнасці міравых суддзяў, складу прысяжных засядацеляў, месца знаходжання судовай палаты і інш. Пры гэтым амаль заўсёды бакі абгрунтоўвалі свой пункт гледжання карыснасцю яго “обрусення” краю. Вынікам гэтай барацьбы стала ў пэўным сэнсе супярэчлівасць і непаслядоўнасць палітыкі самадзяржаўя ў дадзеным кірунку. З аднаго боку, безумоўна, уніфікацыя заканадаўства стала важнейшым фактарам, які садзейнічаў працэсу далейшай інтэграцыі беларускіх губерняў у склад імперыі, а з іншага, тэа выключэнні, якія ўводзіліся для тэрыторыі Беларусі (пэўныя абмежаванні для каталікоў і іудзеяў, адсутнасць выбарнасці міравых суддзяў і некаторыя іншыя), наадварот, з’яўляліся перашкодай на гэтым шляху.

Такім чынам мы бачым, што крайняя недасканаласць дарэформеннай судовай сістэмы Расійскай імперыі і яе неадпаведнасць умовам станаўлення і развіцця капіталістычнага грамадства паставілі ўладу перад неабходнасцю правядзення карэнных пераўтварэнняў ў сферы правасуддзя. Аднак па палітычных матывах на тэрыторыі Беларусі судовая рэформа 1864 г. была паэтапна ўведзена толькі ў 1872 і 1883 гг., прычым у значна абмежаваным выглядзе.

Літаратура і крыніцы:

1. Белевич, Ф.Р. Судебная реформа 1864 года и политика русского самодержавия по отношению к лицам польского происхождения в Белоруссии / Ф.Р. Белевич // Материалы к IX конференции молодых учёных. Общественные науки / АН БССР ; под ред. Т.С. Горбунова. – Минск, 1964. – С. 150–159.
2. Коротких, М.Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М.Г. Коротких. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 183, [2] с.

3. Отчёт Министерства юстиции за 1865 год (окончание) // Журн. М-ва юстиции. – 1867. – № 2–3. – С. 95 – 138.
4. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 46. – 1871. – Отд. 1. – № 49750.
5. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 52. – 1877. – Отд. 1. – № 5758.
6. ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 2. – 1882. – № 1166.
7. РДГА. – Фонд 1405. – Воп. 534. – Спр. 851. “Всепоподданнейшая” записка (автор не установлен) о введении судебной реформы в Северо-Западном крае 1869 г.
8. РДГА. – Фонд 1405. – Воп. 64. – Спр. 7643. О введении в Западных губерниях мировых судебных учреждений отдельно от общих 1868–1871 гг.
9. РДГА. – Фонд 1405. – Воп. 69. – Спр. 6114. О введении в действие судебных уставов в полном объёме в 9-ти западных губерниях 1871–1880 гг.
10. Самбук, С.М. Политика царизма в Белоруссии во 2-й половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1980. – 224 с.
11. Свиб, А.Ф. Государственный правовой статус Белоруссии в составе России в пореформенный период (1861–1900) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.Ф. Свиб ; Белорус. гос. ун-т. – Минск , 1995. – 20 с.